

Зоран ЈОКСИМОВИЋ

ЈЕДАН ПОКУШАЈ ЗАШТИТЕ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИХ СПОМЕНИКА У ВАЉЕВУ

Један организован покушај заштите културно-историјских споменика у Ваљеву учињен је почев од самог краја 1932. године. Иницијатива за овај посао није потекла из Ваљева — њу је наметнуо Грађевински закон из 1931. године — али је свесрдно прихваћена, посебно међу образованим људима, Ваљевцима у Ваљеву и Ваљевцима у Београду. Они су се, на позив општинске управе, дали на посао да утврде сва она места и све оне грађевине од културно-историјског значаја. У акцију се укључио и локални лист „Глас Ваљева“, на чијим страницама су објављивани предлози тадашњих зналаца историје ваљевског краја. Судаћи по неким до сада пронађеним документима и другим подацима, на ове послове се мислило и понешто радило до почетка другог светског рата. Акција је интензивније текла у почетку, али, како је време одмицало, утисак је да су се најактивнији људи замарали, можда и зато што конкретнијих резултата није било. Општинске управе, преокупиране бројним комуналним проблемима — водовод, канализација, осветлење — мало су се ангажовале на изради генералног регулационог плана града, с чим је тесно, по законским одредбама, било повезано и питање евидентирања, чувања, заштите, реконструкције и ревитализације зграда и места из протеклих времена од историјског и културног значаја.

Ми ћемо у овом прилогу, на основу расположивих података, дати преглед активности ваљевске општине и других у овој акцији. Служили смо се углавном архивском грађом у Међуопштинском историјском архиву у Ваљеву и писањем седмичног листа „Глас Ваљева“. Напомињемо да нису сачувани сви записници Општинског одбора, као ни записници Грађевинског одбора Општине Ваљево. Исто тако, „Глас Ваљева“ (1928—1941) није излазио од 26. јануара 1936. до 6. маја 1940. године, а и сачувани комплети нису потпуни. Треба овоме додати да нисмо, детаљно, прегледали све одговарајуће фондове у Архиву, па није искључено да се касније нађу и друга изворна документа за нашу тему. Дакле, ово је само један прилог исторно-графији заштите споменика историје и културе у ваљевској општини.

Нови Грађевински закон из 1931. године је у одељку „Историјско-уметнички градови”, у члану 24. обавезивао:

„За свако поједино место општина ће у споразуму са надлежном влашћу за чување старина уредом утврдити нарочито који су делови града од историјског и уметничког значаја, као и које су старе грађевине које имају карактеристичне особине вредне да се одрже, а за време док уредба не буде готова важиће привремени правилник, који ће израдити свака општина у споразуму са надлежном влашћу и поднети на одобрење надлежној власти... у року од шест месеци по обнародовању Закона...”

У одељку „Историјско-уметничке грађевине”, у члану 25. истог закона стоји:

„Нове грађевине на улицама, на трговима и у деловима града оглашеним да су од историјског или уметничког значаја, морају бити тако пројектоване и изведене, да слика места или улице не изгуби ништа од своје историјске или уметничке вредности.

Грађевинске промене на појединим грађевинама од историјског или уметничког значаја, којима би био умањен или покварен утисак, који су старе грађевине чиниле, нису дозвољене.

Никаква оправка овакових зграда не може се тражити нити предузети, док се претходно не добије одобрење од надлежних власти за чување старина.

Редовно одржавање таквих грађевина има вршити власник грађевине. Ако власник неће да изврши оправку, а има користи од те грађевине, онда ће то извршити општина о његовом трошку, ако власник не може да изврши, или би му то било тешко с обзиром на његово имовно стање и прилике, онда ће се то извршити о општинском трошку...”¹⁾

Иако је, као што видимо из 24. члана, Грађевински закон обавезивао општине да за шест месеци ураде привремене правилнике којима ће се утврдити културно-историјски споменици, ваљевска општина то, по свој прилици, није на време учинила. Наиме, општина је тек годину и по дана после обнародовања закона, не помнјући евентуални претходни правилник, почела рад директно на изради уредбе. У вези с тим, Суд општине ваљевске сачинио је 15. децембра 1932. године „Анкету о историјско-уметничким местима и грађевинама у Ваљеву”, која је три дана касније објављена у „Гласу Ваљева”.

Анкета Суда општине ваљевске гласи:

„Следујући прописима новог Грађевинског закона (§ 24.) Општина ваљевска између осталог приступа доношењу „Уредбе о чувању историјско-уметничких места и грађевина у Ваљеву”.

Ваљево је у напорима за чување националног духа и у историји стварања данашње самосталне државе играло увек једну од

¹⁾ Службене новине Краљевине Југославије, XIII/1931, бр. 133, од 16 јуна.

најважнијих улога и дало много жртава. Стога се Општина осећа дужном, да овом уредбом у вези са регулацијом вароши очува, истакне и реконструише сва она места и грађевине, које су везане за поједине историјске моменте. Циљ је да се не занемари, не потцени и не изостави ни једно такво место ни грађевина, те је Општински суд решио, да се сва таква места и грађевине као и њихов историјски значај утврде и путем анкете, коју Општина по овом предмету захваљујући предусретљивости Уредништва, овим апелом отвара у нашем листу „Глас Ваљева“. Отварајући ову анкету Општина жели да у овоме учествују сви, који би понеким прилогом могли да допринесу правилном решењу ове значајне Уредбе.

Од Суда општине ваљевске бр. 21. 741. 15. XII 1932. Ваљево²⁾.

Као што се види, Општина је, отварањем ове анкете, тражила помоћ од читалаца „Гласа Ваљева“ који то знају да помогну при утврђивању места и грађевина које треба истаћи, реконструисати и очувати приликом регулације вароши. Истовремено, Општина је покушала да до потребних података дође и непосредним путем: „Да би прикупио податке о историјским старинама у граду Ваљеву суд општински поред апела на грађане позвао је и једну ширу конференцију грађана ради обавештавања по томе питању³⁾“. Са те конференције сачуван је записник који гласи:

„Записник конференције одржане у општини ваљевској на дан 24. децембра т. г. поводом доношења Уредбе о чувању историјско-уметничких места и грађевина у Ваљеву.

Председник општине г. Тодоровић отвара конференцију излажући њен циљ и молећи присутну господу да на овоме послу сарађују.

Општински инж. г. Бабић опширно излаже циљ ове Уредбе и потребу њеног доношења с обзиром на историјски значај Ваљева и нарочито образлажева потребу, да се по овом предмету консултују личности које познају историју. Упознава по том присутне о прописима грађевинског Закона на основу којих се ова Уредба има да донесе. Најзад излаже да Ваљево нема неких изразитих историјски-уметничких места са наглашеном архитектуром, односно архитектонским стиливима из појединих епоха, али да Ваљево има пуно историјских догађаја који су везани за поједина места и грађевине, због којих се ова места и грађевине морају да обележе и очувају. Истиче да је циљ овој конференцији као и анкети, да се сва ова места и грађевине утврде и упишу као знаменитости, додајући најзад да би као подлога за доношење ове Уредбе најбоље послужила писана историја Ваљева, те је мишљења да би требало да општина распише један конкурс са наградама за писање ове историје. Закључујући моли присутне да сваки изложи и предложи са своје стране места и грађевине које би требало да се унесу у ову Уредбу.

2) „Глас Ваљева“, V/1932, бр. 51, од 18. децембра, стр. 1.

3) Исто, VI/1933, бр. 1, од 1. јануара, стр. 2.

Г. Михаило Јевтић адвокат напомиње да се не изостави знаменита Витковића кула и зграда звана „Стара пошта“ ранији конак Јеврема Обреновића⁴⁾.

Г. Јован Госпавић управит. основ. школе излаже да је добро што је Ваљево овим законом нагнано да ову Уредбу донесе; истиче значај Ваљева у нашој историји напомињући да је Ваљево прва варош која је ослобођена од Турака. Слаже се са општ. инжењером, да је неопходно да се изради историја Ваљева са једним планом из ранијег доба Ваљева.

Г. Пера Марковић адвокат у својој подужој речи истакао је да је Ваљево било познато у средњем веку и да је имало везе са Дубровачком републиком; на неколико година после Косовског боја помиње се као део Мачве; а да је за време Турака било важно место између осталог доказ је и то што се за оно време док су Аустријанци под Јевђенијем Савојским освојили Србију помиње и Ваљево као место у коме је средиште владике и даје Ваљевски Владика Доситеј Николић поред осталих учествовао на састанку народних првака у Карловцима 7. јуна 1727. године где се тражило да митрополит Мојсије дејствује у Бечу да се не сужавају народне привилегије. Даље наводи да као историјске спомене треба обележити:

1. Пре устанка место Куле Витковића која је постојала на саставцима Граца и Колубаре и чије се рушевине и данас налазе.

2. Зграду у општин. авлији у којој су били затворени Бирчанин и Ненадовић⁵⁾.

3. Место на коме су од Фочића погубљени Бирчанин и Ненадовић. То место налази се где су садашње касапнице. Приликом свог доласка у Ваљево Краљ Александар Обреновић 1893. године са чика Љубом Ненадовића одбројао је корацима, по причању Чика Љубином од моста и на томе месту посађено је дрво које (је) дуго година расло али је уклоњено приликом прављења касапница. То место је у правцу места сада обележеног у дворишту основне школе⁶⁾.

4. Кућу проте Матије Ненадовића „Великог човека Колубаре“ као што каже г. Слободан Јовановић и Дом у коме је живео и умро Чика Љуба Ненадовић⁷⁾.

5. Дом Јована Симића Бобовца који је пао као прва жртва тражења Устава под кнезом Милошем 1832. године. О историји Бо-

4) У чланку „Славна прошлост ваљевске нахије“, професор Милорад Н. Берић пише: „Витковићи имали су кућу на саставу Граца и Колубаре. С десне стране Граца, преко пута куле, налази се црквица и око ње шапац“. („Глас Ваљева“, VIИ/1934, бр. 9. од 4. марта, стр. 2). — Конак (дворац) Јеврема Обреновића налазио се у Бирчаниновој улици, ближе јазу некадашње Иловачића воденице. Поручен је 1946. године да би се на том плацу подигло Градско парно купатило (и оно сада бивше).

5) Муселимов конак.

6) Данас Народни музеј Ваљево.

7) Кућа се налазила на углу Караџићеве и Проте Матеје улице. Срушена 1938. године да би се подигла палата Државне хипотекарне банке (данас Служба друштвеног књиговодства).

бовчевој може се видети у моме чланку у „Будућности“ омладинском листу⁸⁾. Кућа његова била је она која припада данас удови Милошевића на Бајиру а има имања у близини⁹⁾.

6. Стара пошта је био конак Јеврема Обреновића када је управљао Ваљевским и Шабачким округом. Пред конаком се налазе и остаци од Цркве. То је у данашњој Бирчаниновој улици.

7. У Кличевцу ближе шанца требало би обележити место где је био први суд установљен 1804. године чије су судије били Рабас и Читак, према Протиним мемоарима.

8. У Крциновачи сада својина Манојла Марковића треба обележити кућу у којој се родио и живео Милован Глишић познати наш приповедач¹⁰⁾.

9. У Бобовчевој улици¹¹⁾ требало би обележити кућу попа Андрије Јовановића из Ђелија, увенчаног хероја и јунака у несретном рату 1885. године.

10. У Даниловића улици треба обележити кућу познатог јунака Владе Даниловића¹²⁾.

11. Треба обележити кућу Миладина Љубичића чије је име било у предратним војничким букварима обележено као нарочити узор пожртвовања — сачувао Заставу.

12. Из ратова 1912. и 1913. године треба обележити војничке болнице у којима су биле мисије: Ческа, коју је предводио Др Ме-

8) Реч је о Марковићевом чланку „Јован Симић — Бобовац“ објављеном у београдској „Будућности“, књ. II, бр. 6, од 15. септембра 1922. Овај чланак, с дозволом аутора, прештампао је „Глас Ваљева“, VI/1933, бр. 14, од 2. априла, стр. 2.

9) Бобовчева кућа и данас постоји. У једном делу има станаре. Владништво је Јована Милошевића из Београда.

10) Глишићеву кућу срушио је, тридесетих година, власник Марковић. По сведочењу Велибора Берка Савића, у Спомен-дому „Милован Глишић“ у ваљевској МЗ Градац чува се цртеж или акварел куће Милована Глишића, који је као ученица израдила др инж. Радмила Милетић. Изглед ове куће сачуван је и на једној уљаној слици Драгомира Глишића, академског сликара.

11) Бобовчева је она уска и стрма улица која почиње од Бирчанинове улице, пресеца улицу Милована Глишића, а затим мање стрма и доста шира води према Споменику борцима револуције на Видраку. Цела или њени делови имала је више назива: Нова улица, Гробљанска улица и Биновчево сокаче, како је и данас старији Ваљевци називају. Кућа попа Андрије Јовановића није обележена, али је кратка улица која излази на Бобовчеву у горњем делу добила његово име. Ова се улица раније звала Ивантића сокак, по трговцу Кости Ивантићу који је у њој (на углу са Бобовчевом) имао кућу.

12) Данас Улица Жикице Јовановића Шпанца, народног хероја. — Влада Даниловић био је командант ваљевске бригаде која се истакла својим подвизима на Великом Извору у српско-турском рату 1876. године. Ваљевци су ту имали велике губитке. Име Владе Даниловића постало је симбол јунаштва, а народ ваљевског краја је певао: „На Тимоку, на златном потоку /Ту погibe Даниловић Влада/ И изгibe ваљевска бригада“ (Према књизи „Ваљево град устанка“, Београд 1967, стр 69).

сањи из Пардубица пријатељ претседника Масарика и Холандску, коју је предводио Др... (име није наведено — З. Ј.) који је тада изабран за почасног грађанина града Ваљева¹³).

13. Из рата Европскога треба обележити куће и места три лекара: Др Селимира, Војтеха и Др Бабићеве¹⁴). О заслугама њиховим ја сам 1915. год. у Нишком „Одјеку“ под натписом „Светле Сlike“ писао.

14. Треба обележити данашњу зграду Среског Начелства, као место где је 1914. године била Врховна Команда у тој згради треба обележити собе у којима су становали и радили: Војвода Путник, Војвода Мишић и Бенерал Живко Павловић¹⁵), као и кућу Браће Јовановића у Караборћевој улици у којој је становао тадашњи Престолонаследник — Регент Александар¹⁶).

15. Ако би се ушло и у обележавање места где су рођени и живели херојски синови Ваљева налазим да би се места двојице истакнутих Хероја потпуковника Матића о чијим су подвизима у Добруци писали француски листови и хероја Добросава Борђевића требала да обележе, поред и осталих других.

16. Треба обележити сва места у којима су у светском рату биле болнице а нарочито она где су биле мисије као француска и др.

17. Као успомену, тужну, али коју треба очувати, треба обележити кафану сада „Два побратима“ као дом избеглица¹⁷). Исто тако треба обележити на кафани „Златибор“ да је за време окупације била магацин за снабдевање храном.

18. Треба обележити место у дворишту садање апсане где је стрељан за време окупације учитељ из Бранковине¹⁸).

13) Предводник холандске санитетске мисије могао би да буде др Тиенховен, којег је, истина у првом светском рату, у Ваљеву срео Р. А. Рајс („Шта сам видео и преживео у великим данима“, Београд, 1928).

14) Др Селимир Борђевић, др Павле Војтех и др Драгиња Бабић.

15) Данас зграда Општинског суда. Раније седиште среског и окружног начелства. Војвода Путник „готово никада није излазио из своје канцеларије, смештене у белом сасвим новом здању окружног начелства (Р. А. Рајс: нав. дело, стр. 16).

16) Зграда у Караборћевој улици бр. 29, раније власништво трговца Јовановића — Аћеваца, данас власништво столара Драгүтина — Драгана Маричића.

17) Кафана „Два побратима“ налазила се у Чика-Љубиној улици, преко пута Хотела „Гранд“ (данас летња башта „Гранд“). Била је општинско власништво. Срушена 1945. године.

18) Реч је о Павлу Маринковићу, учитељу из Бранковине, који није стрељан него обешен за време аустро-угарске окупације (1915—1918). Током 1916. године у Ваљеву су обешени „Павле Маринковић, учитељ из Бранковине што се као угарски поданик није одазвао позиву за мобилизацију...“ (Мр Милан Трипковић: „Ваљево 1900—1941“, Ваљево 1981, стр. 86). Маринковић је био учитељ у Даљу, па је уочи рата пребегао у Србију. Пред војним судом Маринковић је тврдио да је узео српско држављанство, што полицијски писар Качаревић као сведок није потврдио. Маринковић је ноћу сахрањен код Ненадовића куле.

Г. Недељко Савић учитељ у пензији примећује да не треба изгубити из вида Кулу Кнеза Милоша¹⁹⁾.

Пошто се нико више не јавља за реч, председник закључује ову конференцију захваљујући присутнима на одзиву и молећи их да се и у будуће одазову општини.

На овој конференцији били су присутни г. г. Председ. општине Коста Тодоровић, опш. инж. Милорад Бабић, представник Начелства — техн. одељка инж. Милош Атанацковић, представник в. гимназије г-ћица супл. Љубица Васиљевић, представ. основ. школе Јован Госпавић учитељ, Пера Марковић адв., Никола Јанковић судија, Панта Сарић проф. у пенз., Светозар Николић обућар, Берко Веселиновић суплент, Михаило Јевтић адв., Милан Гођевац, трг., Недељко Савић учит. у пенз., Рафаило Антонијевић, учит. у пенз. и записничар Радивоје Богдановић зван. општине²⁰⁾.

Записник је својим потписом оверио председник општине Коста Тодоровић, а потписао се и записничар Радивоје Богдановић.

Већ у следећа два броја „Глас Ваљева“ из овог записника објављује реч адвоката Петра Марковића на овој конференцији под насловом „Поводом доношења Уредбе о чувању старина — историјско-уметничких грађевина у Ваљеву“ дајући неопходан увод тексту:

„Да би прикупио податке о историским старинама у граду Ваљеву суд општински поред апела на грађане позвао је једну ширу конференцију грађана ради обавештавања по томе питању.

Конференција је одржана на дан 24. децембра 1932. године у општини. На овој конференцији добијени су важни подаци који су г. Пера Марковић и други присутни изнели“.

Овај текст је у ствари штампан са малим изменама, скраћењима и неким допунама.

Текст се завршава:

„После говора г. Марковића конференција је закључена. Објављујући ове податке које је изнео госп. Марковић, Општина се нада да ће и остали којима је историја Ваљева позната својим предлозима и мишљењима употпунити материјал за доношење поменутог уредбе.

Од Суда Општине ваљевске бр 22704/32²¹⁾.

Први је на Анкету ваљевске општине реаговао Св. М. Гребенац, адвокат из Београда који се од 1907. године десет година бавио нови-

19) Кулу је подигао Јаков Ненадовић 1813. године за складиштење барута и олова. За њено зидање коришћен је камен са Витковића куле. Кулу је срушио Сима Ненадовић 1815, а обновио Милош Обреновић 1836. године. У литератури је позната као Ненадовића кула на Кличевцу (проф. др Добросав Ст. Павловић у „Археолошки споменици и налазишта у Србији“, I, издање САН, Београд 1953, стр. 50) и као Ваљевска кула на Кличевцу (Радован М. Драшковић у „Гласнику“ МИАВ, бр. 1/1966, стр. 125). У народу је позната као Ненадовића кула или Кула Ненадовића.

20) МИАВ, Збирка поклона — Записник са конференције општине ваљевске, одржане 1932. године.

21) „Глас Ваљева“, VI/1933, бр. 1, од 1. јануара, стр. 2 и бр. 2, од 8. јануара, стр. 3.

нарством, а по рођењу је Ваљевац. Он под насловом „Анкета Ваљевске општине” локалпатриотски узвикује на почетку свог прилога:

„Није забадава речено да је наш ваљевски крај најкултурнији део Српства. Одлука суда општине ваљевске од 15 децембра ове год., која за наше прилике представља једну потпуну и врло важну новину, један је доказ више за то. Она се и могла припремати само у једном тако културном центру, као што је наше Ваљево. Та је одлука, доиста, вредна, да буде придржавана и од осталих наших насеља, вароши и села...” Гребенац затим наводи како је, по њему, преправљен и тиме уништен један важан историјски споменик у Београду (реч је о дворцу кнеза Александра Карађорђевића при крају прве половине XIX века), а затим наставља:

„Колико је тек грандиозна одлука суда ваљевске општине, када се упореди са овим примером! Али баш с тога што су и Београд, а и друге наше вароши систематски рушиле или квариле своје историјске објекте, дужност нам је свима помоћи суду ваљевске општине да своју одлуку од 15. децембра ове године што потпуније и што савесније оствари. И дужност нам је да ту одлуку разгласимо свуда (подвукао М. Г.) неби ли се нашло што више оних, који ће поћи за тим толико лепим и културним примером”.

Наводећи, затим, како „наша западна браћа Хрвати” чувају и негују своје историјске вредности, Гребенац наставља:

„Љубав према прошлости свога рода и племена јесте у исто време и доказ љубави према садашњости и будућности њиховој! А та љубав према прошлости немinovно намеће и дужност поштовања традиција, здравих разуме се, осталих из те прошлости. Наши водећи људи нису увек свесни те истине. Код свију нас, на пример, поштовање према гуслама иде скоро до култа! Али зато је врло мали број оних који поштујући гусле одају исто такво поштовање и другим светлим успоменама и моментима из прошлости. А историјски споменици нису ништа друго до живи сведоци тих момената! Поштујући споменике, ми не поштујемо камење и малтер од којих су саграђени, већ оне важне моменте прошлости с којима су они у вези! Зато морамо чувати и оне историјске споменике који по развијенијем укусу данашњег нараштаја нису довољно естетични, или су чак и ружни. Другим речима, један историјски споменик не мора у исто време бити и уметничко дело да би заслуживао нашу пажњу. Али је он те пажње достојан зато што је везан са извесним важним догађајем или личности из наше прошлости и као такав пружа знатан материјал при проучавању тих минулих дана и личности.

Овако посматрајући питање које је суд општине ваљевске покренуо одлуком (анкетом) од 15. децембра 1932. године ја ћу дати и свој одговор на постављену анкету²²⁾.

22) Исто, бр. 2, од 8. јануара, стр. 1.

Своје обећање адвокат Светолик М. Гребенац брзо је испунио. Он је 10. фебруара 1933. године послао „Суду општине ваљевске (за грађевинско одељење) одговор по питању анкете бр. 21741 од 23. децембра 1932. године”.

Гребенчев одговор гласи:

„Рефератом уваженог г. Петра Марковића о историјским местима нашега Ваљева и околине, који је публикован у „Гласу Ваљева” (бр. 1. и бр. 2. од 1933. г.) питање је скоро исцрпено за овај мах. Али оно што г. Марковић није довољно обрадио у своме реферату биће сада главни предмет мога одговора.

1. Најзначајније историјско место у Ваљеву то је несумњиво оно где су посечени кнезови. Нажалост то је место тако сакривено у Конзуловско доба Ваљева, да га за сада не можемо истаћи, нити млаћем нараштају показати, осим у вицу: да су уски хоризонт и ситни рачуни шићарџија, окупљених око пок. Конзула, подигли на томе месту касапнице ради симболизовања — сече кнезова!

Али зато се у регулационом плану мора предвидети уклањање касапница са тога места. И не само касапница, већ и целог реда кућа све до велике (дрвене) ћуприје. И цео простор узводно од гвозденог моста мора се евакуисати, да би се на томе целој терену подигао парк, а на самом месту сече, онде где је показао чика-Љуба, подигао споменик.

2. Али ово све не би било довољно. Како је преко пута, у дворишту основне школе, још у животу она кућа у којој су кнезови били затворени и суђени, то и око тога историјског споменика треба створити парк, како би се та кућа боље истакла и учинила приступачном свему свету, тако и ради јачег маркирања те знамените околине. У сврху треба ОДМАХ претворити у парк онај празни општински плац између данашњег суда општинског и женске радничке школе, на коме је сада онај крш од старог гвожђа, и с те стране још сада отворити приступ тој згради²³⁾, коју треба — ако треба репарирати и ослободити употребе, да би се у њу привремено сместио Музеј историјско-етнографски. (Када поменућу музеј, мислим да би суд општине ваљевске требало да узме на себе иницијативу да прикупи и откупи оно мало старина историјско-етнографских, у колико их може наћи још! А тих старина, знам извесно, има доста код потомства кнеза А. Ненадовића).

Тај парк имао би се временом ширити. Истовремено са рушењем касапница и кућа, о којима је горе реч, ако не и раније, треба порушити и она четири разреда основне школе²⁴⁾, који су се са те стране Колубаре испречили испред ове куће, а већ су дотрајали. Тако би се и на томе простору, испред лица ове куће, створио један парк и слободан приступ до ње.

23) Реч је о Муселимовом конаку којем се могло прићи само левом узким стазама (сокачићи) из Чика-Љубине улице и Улице војводе Мишића.

24) Реч је о згради која је постојала између данашњег Народног музеја и „Гранда”. Једно време у њој је била смештена радионица Средње техничке школе. Порушена шездесетих година.

3. У погледу истицања ова два места ја бих ишао и даље, и у регулационом плану предвидео бих, за даљу будућност, подизање парка на целој оној блоку који ограничавају: „Гранд Хотел“, стара гимназија, Унковића Ђошак и првостепени суд. На томе простору бих забрањено подизање нових зграда, а старе како достижу паду, експроприсао и плацевима, тако добијеним, проширио парк.

Ми и данас још недовољно ценимо догађај сече кнезова, мада смо свесни његовог великог значаја. Али ће то временом бити другојачије и омладина ће ту долазити као на хаџилук. Упамтимо добро! И то ће место временом постати свето, права национална светиња, и зато му треба створити ширину и пространство!

4. У допуну слике, а да би је приближили ономе времену, требало би предвидети да се и сама велика (дрвена) ћуприја²⁵⁾ измести са свога данашњег места и спусти нешто ниже, тамо где је ћуприја била у доба сече кнезова. У свима споменицима говори се да су кнежеви посечени на обали Колубаре код ћуприје, па према томе тај изглед треба и обновити.

5. Требало би у Кличевачком шанцу²⁶⁾ подићи један мали споменик Кнезу Милошу Обреновићу. Зато што је он ту изговорио врло знамените речи Петру Молеру и Павлу Цукићу и тиме инаугурисао политику против несрећнога сепаратизма нашег, једне наше мане која нам је и средњовековну државу упропастила, а која нам, ето, ни сада не да мира и не дозвољава консолидацију. На томе споменику требало би ставити, од прилике, овакав напис:

„На овоме је месту вођ другог устанка, Милош Обреновић, пресекао сепаратистичке тежње новог доба. Већ сутрадан после освајања Ваљева 1815. године овде се водио овакав разговор између Милоша и Војвода Петра Николајевића Молера и Павла Цукића:

Цукић и Молер: — Брате Милоше, ми смо се наново подигли против Турака. Наоружали смо и народ против њих. Одредимо сад ко ће бити поглавар!

25) Велика колска ћуприја код баште „Гранд“, на чијем месту је данас пешачки мост.

26) Данас није лако утврдити где се налазио овај шанец. Постоје Мали и Велики или Доњи и Горњи Кличевац. Ненадовића кула налази се на Доњем Кличевцу, одакле се терен благо успиње према Горњем Кличевцу. „Још у првој половини XVIII века на Кличевцу, свакако Горњем, постоји војно утврђење, чија се гравура налази у Народној библиотеци у Београду, а израдио ју је Хоман Баптист из Нинберга у времену око 1718. Ово утврђење свакако је играло видну улогу у рату између Аустрије и Турске 1737. године... Крајем XVIII века помиње се Кличевац као утврђени (немачки) шанец, где се вежбала војска кнеза Алексе Ненадовића код фрајкора и где су Срби давали отпор Турцима када су их ови од Сокола нападали. Ту је 1792. године била и она битка између Срба и Турака...“ (Радован М. Драшковић у „Гласнику“ МИАВ, 1/1966, стр. 125). Петар Марковић, у овде касније цитираном тексту пак наводи: „...Пре првог устанка, на Кличевцу подигао је мајор Лукић шанец под Михаљевићем. Одмах по ослобођењу Ваљева ту је био први суд...“

Милош: — То треба да буде наша последња брига. Пре него што ћемо мислити ко ће бити поглавар, гледајмо да истерамо Турке и да срећно свршимо ово што смо започели. Ако нећеш тако, буди ти поглавар, брате Петре!

Молер: — Ја то не тражим, али да не будеш ни ти, нити ко други, да би могао рећи као Карађорђе: „ја сам Господар“! Поделитемо власт на нас четворицу, на мене, тебе, Цукића и Матеју Ненадовића. Будимо поглавари једнаки у власти сваки у свом окружју. Дела, потпиши се на ово!

Милош: — Добро браћо! Но ја то нећу потписати и ако немам ништа против тога! Ми смо и без тога такви поглавари, а када дође Ненадовић из Беча, биће и он. Али да ми сад одређујемо ко ће заповедати у твојој кући, мени се чини била би велика будалаштина, тако исто као кад би ко спремао ражањ да пече зеца, који је још у шуми²⁷⁾!

6. У кући, која је била својина кнеза Јована Симића — Бобовца, рођен је (мислим 1864. године) и славни српски глумац Милорад Гавриловић²⁸⁾. И то би требало обележити једном плочом узиданом у зид ове куће.

7. Испред дворца Господара Јефрема требало би подићи шуму на простору између јаза и Колубаре. На тај начин би се онај парк код касарне²⁹⁾ проширио, а дворцу дао прилаз с ове стране. Сам двор би могао да прво време послужи као азил изнемогла и сиромашна света, коме би се дало занимање по парку и шуми.

Ето, то би била допуна, нужна по моме мишљењу, реферату г. Марковића³⁰⁾.

Посредним путем сазнајемо да је Општина, поред Анкете штампане у „Гласу Ваљева“, специјално замолила и позвала извештај брoј истакнутих личности из Београда да јој помогну у њеном послу утврђивања значајних културно-историјских места и грађевина у Ваљеву.

Сачуван је, тако, одговор упућен из Београда 5. I 1933. године „Грађевинском Одељењу Општине Ваљевске“ у којем се каже:

„На Ваш љубазни позив од 23. дец. 1932. част ми је одговорити: Мени, који не познајем Ваљево и остатке у њему тешко је дати, ма и приближно, потребне стручне напомене о старинама Вашег места, о начину њихова конзервирања, рестаурације и сл. Је ли, на пр., очувана ћуприја, на којој су погинули А. Ненадовић и Бирчаћини? Зна ли се зграда ваљевске митрополије? Постоји ли Витковића кула или место које опомиње на њу? Какви су трагови Ненадовића? Ваљево

27) Гребенац је припадао напредњачкој странци која је подржавала династију Обреновића. Рад. М. Драшковић у овде помњаном тексту пише: „На Кличевцу се у то време водио и онај чувени разговор Петра Молера и Милоша Обреновића о будућем раду, који је криво интерпретиран и Молер неправично компромитован као сепаратиста и разјединитељ“.

28) Милорад Гавриловић — Стари господин (1861 — 1931), глумац режисер, и управник Народног позоришта у Београду.

29) Данас Парк хероја „Јадар“.

30) МИАВ, Збирка поклона — Светолик Гребенац, Одговор по питању Анкете, 1932. године.

није старо место, али и поред тога има несумњиво објекта од значаја. Који млад професор историје могао би прикупити вести из разних публикација, које би му Српски Семинар и ја лично дали као материјал. У неком тежем питању помогао бих радо и сам, али би оно морало бити прецизирано³¹⁾.

Да се општина обратила и лично извесним познатим личностима да јој одговоре на њену анкету, говори и текст којим је „Глас Ваљева“ најавио објављивање прилога Мате Ненадовића „Ваљево и његове историјске знаменитости“. Редакција овако најављује Ненадовићев текст: „На објављену анкету Општине ваљевске у „Гласу Ваљева“ којом општина жели да утврди знаменита историјска места и грађевине, а поводом доношења „Уредбе о чувању културно-историјских места и грађевина у Ваљеву“, уважени г. Мата Ненадовић на молбу и специјалан позив Општине био је љубазан да нам пошлал следећи свој напис“.

Мата Ненадовић је свој текст насловио: „Шта мислим да треба урадити за унапређење вароши Ваљева“, а затим каже следеће:

„На унапређењу Ваљева, по мом скромном мишљењу, потребно је извршити шест неопходно потребних инвестиција, а то су:

1. На првом месту „Здрава пијаћа вода“.
2. Сопствено општ. осветљење.
3. Општинско народно купатило.
4. Маркирање варошких улица и јавних места у вароши са именима знаменитих људи из Ваљевске нахије.
5. Трансакције, и
6. Споменик знаменитим људима Ваљевске нахије“.

Ненадовић затим детаљно образлаже сваку од наведених шест инвестиција. Нас, међутим, овде интересују само 4. и 6. тачка, па их цитирамо:

„Господин Пера Марковић, адвокат и бивши министар, у „Гласу Ваљева“ бр. 1. т. г. врло је лепо изнео знамените људе и знаменита места којима у вароши Ваљеву треба обележити трајну успомену. Поред ових г. Марковићевих излагања, нека ми је допуштено да забележим још неке знамените личности и места у Ваљевској нахији и вароши Ваљеву.

Те знамените личности јесу следеће:

1. Њена светлост Књегиња Персида, супруга почившег Књаза Александра Караборђевића, мати блаженопочившег Краља Петра I Великог Ослободиоца.

Књегиња Персида рођена је 1813. године у Ваљеву у двокатном конаку Њеног оца Јеврема Ј. Ненадовића, војводе, попечитеља и председника Суда Ваљевског окружија.

Јевремов конак био је баш на месту где је данас Ваљевски прво-степен суд.

31) МИАВ, Збирка поклона. Писмо је писано ћирилицом, ситним, исписаним, али читким рукописом. Аутор се потписао „с одличним поштовањем“. Нажалост, његов потпис није читљив.

Са десне стране поред судског портала треба узидати спомен плочу Књегињи Персиди и са леве стране пандан војводи Јеврему.

2. Алекса С. Ненадовић и Илија Бирчанин Кнежеви ваљевске нахије, прве жртве у Караборђевом устанку. Њих је Фочић Мехмед Ага посекао 4. јануара 1804. године на левој обали Колубаре на пољицу на 80 фати испод ћуприје, где је данас писоар месара и пиљара. (Ко је ово овако инсталисао нека му служи на част). Али ипак на том месту треба поставити спомен плочу.

Пијаци на десној обали Колубаре треба дати име „Бирчанинова пијаца“, а на левој „Алексе Ненадовића“³²⁾.

3. Прота Матеја А. Ненадовић и као војник и као политичар играо је видну улогу у стварању политичке Србије. Улици од куће браће Ненадовића па до железничке станице треба дати име улица Проте Матеје А. Ненадовића³³⁾.

4. Војвода Сима А. Ненадовић, најмлађи брат Проте Матеје, свршио је војну академију у Аустрији. 1813. постао је војвода а 14. јула 1815. године нежењен у 25-тој години живота погинуо у јуришу на турски шанац у Дубљу (Мачва). Симино име треба дати улици Косанчића венац³⁴⁾.

5. Војвода Јаков Ненадовић, млађи брат Кнеза Алексе. За све време Караборђевог ратовања био је командант западног фронта а био је и попечитељнутрењих дела.

На кули у Кличевцу имају три узидане спомен плоче:

На првој од 11. марта, не каже се које године, стоји урезано: „Господин Јаков Ненадовић воздиже сије зданије“.

На другој плочи од 2. јуна 1813. год. урезано је „Ропска Србија прогна турке воздваленијем Георгија Петровића на овом крају под предводителством Јакова Алексиног брата“ и

На трећој плочи од 7. јула 1836. године каже се „Ово здание возобнови свијетли владатељствујушчи Књаз избавитељ Србије Милош Тодоровић Обреновић“³⁵⁾.

Ове три плоче биле су под намесништвом Јована Ристића замалтерисане, но дугим временом малтер је опао. Ове плоче треба

32) Данас је на десној страни Колубаре парк и бензинска пумпа, а на левој зграда Дома културе и парк око ње.

33) Улица носи име Вука Караџића.

34) Косанчића венац је после ослобођења добио назив Улица Миллана Глишића, а име Симе Ненадовића носи једна новопросечена и већ попуњена улица на Брђанима.

35) Натписи на плочама су много дужи. Види: Д. Ст. Павловић („Археолошки споменици и налазишта у Србији“, стр. 50 и 51), Рад М. Драшковић („Ваљевска кула на Кличевцу“ у „Гласнику“ МИАВ, 1/1966, стр. 133) и Бошко Јеремић („Ненадовића кула на Кличевцу“, „Напред“, XXXIX/1983, бр. 1789 — 1791, Ваљево, од 6, 13. и 20. маја, стр. 6).

обновити. Кули треба дати име „Кула Војводе Јакова Ненадовића“, а целој равници од Љубостиње до Куле треба дати име „Предграђе Јакова Ненадовића“.

6. Војвода Колубарски Никола Грбовић, из Мратишића. Његово име треба дати пијаци од Бирчанинове пијаце³⁶⁾ до ушћа Тадића јаза у Колубару.

7. Војвода Петар Молер и Хаџи Рувим истакнуте чињенице у Караборбевом ратовању. Њихова имена треба дати путу од Јадра до Пећине.

8. Кнез Јовица Милутиновић, из Санковића народни првак. Његово име треба дати целом вашаришту од Таковске улице до Тадића млина³⁷⁾.

9. Борбе Крстивојевић, из Забрдице, срески кмет, чувени народни првак. Његово име треба дати улици од гостионице браће Марковића до Дабићеве капије³⁸⁾.

Сем са горе именованим знаменитим лицима Општински одбор треба да окрсти улице са именима заслужних и храбрих Ваљеваца као што су: Петар Читаковић из Мушића, Милан Недић из Суводања, Мали Јанко из Оглабеновца, Лазар из Јабучја, Ракарац, Лазар Илић, Јока из Рабаса, Арсеније Раонић из Лознице, Живан из Каленића, Василије из Бајевца, Која из Тулара, Кићан из Златарића, Иван из Мислобина, Петар Јеремић из Ракара, Милосав Милошевић из Орашца, Букан из Орашца, Михаило Лазаревић из Уроваца и многи други.

Може ми неко прикачити епитет о „беспосленом попу“ али ће се лако разuverити кад помисли: Да су наши велики предци сваку стопу земље у Београдском пашалуку залпли својом крвљу, оросили својим сузама и оквасили својим знојем, па су нам тако рећи са голим шакама очували нашу веру, нашу славу и наше обичаје.

За историју Ваљева везана су и имена која не смеју остати незапажена и мора им се одати достојна пошта, а то су Јеврем Гавриловић, пашеног Књаза Александра Караборбевевића. Он је као Начел-

36) Мата С. Ненадовић се овде и даље служи називима које је сам предложио у овом свом тексту. Део те уличице данас носи назив Кеј првог устанка.

37) Таковска улица данас је Улица Драгојла Дудића. Вашариште је било где су данас фабрике „Градац“, „Елинд“ и „Милан Китановић“.

38) Дабићева капија налазила се на ондашњем улазу у Ваљево, на углу данашњих улица Маршала Тита и Узун-Миркове. Године 1876. део Ваљева је овако изгледао: „Улице нису биле калдрмисане и још од Дабића капије наступало се на житко блато, које је плинulo целом ширином улице и до самих прозора прскало ниске кућице, поврстане с обе стране шпироке и дрвећем засађене улице. Тек када се код старог окружног суда скрене лево у правцу моста преко Колубаре, а десно у правцу цркве, наступала је калдрма“. (Коста Н. Христић: „Записи старог Београданина“, I, Београд, 1923, стр. 128)

ник Окружја ваљевског са својим пандурима и у место инструмената са конопцем у руци трасирао све улице на левој страни реке Колубаре у Ваљеву³⁹⁾.

Мијушко из Срема са Кићаном из Златарића, Исаилом из Уваца и Иваном из Мислобина, око месојећа 1788. године, долазе из Срема са нешто барута и једним добошем и кажу Кнез Алекси да их је послао Цар Јосиф „да се народ диже да туче и гони Турке док велика војска не пређе“.

На основу тога Кнез Алекса позва народне прваке и саопшти им „да буду спремни да на први његов позив ударе на Ваљево“. И тако Ваљевски усташи на чисти понедељак 28. фебруара 1788. год. ударе на Ваљево и попале га а потом и Чачак. У то време било је у Ваљеву 24 џамије и око три хиљаде турских кућа а само 200 хришћанских кућа. Када је убрзо потом Кнез Алекса отишао у Фенек да види Аустријског Цара Јосифа — упитао га је Цар зашто су се дизали против Турака? Он му је одговорио: „Зато што нас је по вашој наредби наговорио господин Мијушко“. Ту се обелоданило да је господин Мијушко био шнајдер и да није имао никакво овлашћење да буну народ. (Види мемоаре Проте Матеје, стр. 14).

Пошто су Срби попалили Ваљево, причала ми је моја покојна баба Јока, супруга Проте Матеје, да су Срби на малој пијаци „код крста ударили крст као хришћанско знамење“. Тај крст, причала је баба Јока, претрпео је многе перипетије. Срби су га намештали, а Турци су га уклањали, па су се око тога и тукли. Тој малој пијаци треба дати назив „Знамење Српског народног освита“⁴⁰⁾, а једној улици у вароши треба дати име „Улица Господина Мијушка шнајдера“.

Септембра 1844. године Књаз Милош је пребацио из Срема катане у намери да преотме престол од Књаза Александра. Када су катане окупирали Шабачки и Подрински округ и поставили своје власти, онда су пошли на Ваљево. Но Прота Матеја са народном вој-

39) Јеврем Гавриловић (око 1810 — 1879), окружни начелник у Ваљеву од 31. јула 1851. Идеја о трасирању улица на левој обали Колубаре родила се у Клубу дванаесторице, названом и Сто дванаесторице, чији је члан био и Гавриловић. „Сада је Клуб настојао да тај посао обави. Како у тај мах Ваљево још није имало инжењера, то су Коста и Касијан Стојшић и Живко Тадић дали правце и величине данашњих улица, а Јеврем Гавриловић, окружни начелник са својим пандурима је уместо инструмената, са конопцем у руци трасирао оне лепе улице на левој страни Колубаре. Убрзо је у Ваљево од стране Клуба доведен и Стеван Бурчић, инжењер, који ће дефинитивно и стручно обавити тај посао“ (Рад. М. Драшковић: „Из старог Ваљева“, Ваљево, 1970, стр. 25). Драшковић у истој књизи каже: „Још 1830. године долазио је у Ваљево члан Совјета Милосав Перунички да са извесном комисијом „регулира Ваљево“.

40) Данас безимена пијачета између „Гранда“, берберске радње „Рад“ и продавнице обуће „Пеко“. Старији Ваљевци ово место и данас зову „Код крста“.

ском дочека их у Горњој Буковици и ту их разбије. Пијачица код Јадра треба да се назове „Пијаца катанске буне“⁴¹⁾.

Дрвену ћуприју на Колубари, за успомену на дахијске зулуме треба назвати „Ћуприја Фочић Мехмед Аге“⁴²⁾.

Гвозденом мосту на Колубари треба дати име „Мост Југословенског уједињења“⁴³⁾.

Гвозденом мосту на Градцу треба дати име „Успомена на повратак са Солунског фронта“⁴⁴⁾.

Малој ћуприји на Колубари треба дати име „Коканов мост“⁴⁵⁾.

Парку код Јадра треба дати име „Штросмајеров парк“.

Парку на Пећини треба дати име „Соколски парк“.

Панчићевој улици треба дати име „Тиршова улица“⁴⁶⁾.

Улици од ушћа Градца у Колубару до Љубостиње треба дати име Црногорска улица“⁴⁷⁾.

Из респекта и дужног пијетета према Владајућем Дому треба улици од Првостепеног суда до каменог моста⁴⁸⁾ дати име „Његовог Величанства Краља Александра I“, а наименовање Караборћеве улице од 1904. год. треба да се реконструише, тако да улица и даље носи име Караборћева улица, само да сваки улични блок добије и име по једног члана Владајућег Дома. Тако Блок I од Јадра до Официрског Дома треба да добије име Књаза Павла.

Блок II од Официрског дома до Првостепеног суда треба да добије име „Краља Петра“.

Блок III од Првостепеног суда до хотела Национал⁴⁹⁾ треба да добије име „Краљице Марије“.

41) На овој пијачети био је сахрањен, по својој жељи, војник Црвене армије (погинуо код Осечине), па је место по њему названо Прошинов трг. Касније су црвеноармејчеве кости пренете у заједничку гробницу код Горњег Милановца. Назив није мењан, па се и данас зове Прошинов трг.

42) Реч је о дрвеној колској ћуприји код „Гранда“. Светолик М. Гребенац, видели смо, предлаже да се ова ћуприја „измести са свога данашњег места и спусти нешто ниже, тамо где је ћуприја била у доба сече кнезова“.

43) Мост (бетонски) у Караџићевој улици. Док није порушен у априлском рату 1941. године, имао је горњу гвоздену конструкцију.

44) Мост се данас реконструише и проширује, тако да ће имати два коловоза.

45) Вероватно је у питању дрвени пешачки мостић који се налазио на месту данашњег гвозденог код аутобуске станице. Коста Тодоровић, Кокан, кафеџија, био је председник ваљевске општине.

46) Мирослав Тирш (1832—1884), доктор филозофије, професор универзитета у Прагу; покретач и оснивач соколства. Иначе, Панчићева улица је пре рата прекрштена у Улицу краљице Марије, а после ослобођења у Улицу др Панчића.

47) Данас Хајдук-Вељкова улица.

48) Мисли се на мост на Љубостињи. Данас су то делови Улице војводе Мишића и Петнаестог септембра.

49) Део Караборћеве улице од Окружног суда до данашње Поште. На овом месту није никада постојао хотел „Национал“. На месту данашњег „Централа“ била је до почетка другог светског рата „Народна гостионица“, па Ненадовић, можда, њу назива „Национал“.

Блок IV од хотела Национал до Даниловића⁵⁰⁾ ћошка треба да добије име „Престолонаследник Петар”.

Блок V од Даниловића угла до угла Љубе Вилотијевића⁵¹⁾ треба да добије име „Краљевића Томислава”, и

Блок VI од Љубе Вилотијевића до гостионице браће Марковића⁵²⁾ треба да добије име „Принца Андреја”.

Из поштовања према историјској традицији треба бившој улици Краља Александра Обреновића од пијаце до Првостепеног суда опет дати старо име „Краља Александра”, а за успомену на резолутног и славног Ваљевског војводу Живојина Мишића треба на пијаци Кнеза Илије Бирчанина поставити његову статуу на коњу у природној величини и оградити са цевима брдских лахитових топова”.

Пошто је предложено неке конкретне „трансакције (трампе) које општина треба да изврши” замењујући своја имања са приватницима и просецање нове улице од Ненадовића кућице, која се налазила са јужне стране данашњег стадиона „Крушик”, до Новог гробља, Мата С. Ненадовић предлаже: „Поред новог пута треба направити тротоар са ливичњацима и дати му име „Алеа Цара Николе II”⁵³⁾. Колски кантар са Кнез Алексине пијаце треба преместити на пијацу Војводе Николе Грбовића, а марвену пијацу пребацити на ново вашариште које треба међусобно повезати са ћупријом и Тадића јазу у Градцу.

Кнез Алексину пијацу треба претворити у парк а све оне трошне привремене зградице поред Колубарске обале треба неминовно уклонити. На место ових дућанчића треба на проширеном тротоару од моста Уједињења до Кокановог моста направити цео фронт месарских кијоска.

Но пошто је ово позамашан посао то га треба оставити док се не сврше пречи послови.

Када се цео овај програм изврши, онда општина треба да откупи од браће Ненадовића њихову кућу на пијаци у којој су живели и помрли и Прота Матеја и чика Љуба Ненадовић, па на том плацу да сагради као Музеум једну једносратну кућу са партером. У партеру се могу саградити петнаест комотних дућана који би вукли добру кирију, а на првome спрату одељења за разне културне установе . . .

50) Део Карађорђевог улице од Поште до „Нарциса”, односно до Улице Жикице Јовановића Шпанца.

51) Део Карађорђевог улице од „Нарциса” до Синђелићеве улице.

52) Део Карађорђевог улице од Синђелићеве до Хајдук-Вељкове улице.

53) Никола II (Николај II Александрович Романов, 1868—1918), руски цар 1894—1917. После избијања фебруарске револуције у Русији 1917. дао оставку на престо. Стрелале га револуционарне снаге у јулу 1918.

Нису сва велика дела остварена само помоћу звечећег новца него су у много прилика играла главну улогу памет и хартија” — закључује Мата С. Ненадовић своје предлоге.⁵⁴⁾

Судећи по дасада пронађеним документима и текстовима објављеним на страницама „Гласа Ваљева”, на утврђивању историјских места и зграда у ваљевској општини најактивнији су били Петар Марковић, адвокат из Ваљева, Мата С. Ненадовић, индустријалац из Београда и Светолик М. Гребенац, адвокат из Београда.

Марковић се, као председник Одбора за подизање споменика знаменитим Ваљевцима од устанка до уједињења (1804—1918), доста ангажовао на „прибављању тачних историјских података о улози овог краја и појединих историјских места ваљевског краја” да тај материјал „послужи доцније за алманах нашег краја (продужење Протиних мемоара)”.⁵⁵⁾ У једном од својих историографских чланака у „Гласу Ваљева”, под насловом „За упознавање нашег краја”, Марковић констатује: „На скупу позваном од стране општине ваљевске где се имало разговарати о старинама Ваљева, приметило се да су људи који важе као образовани, рекли »никаких ми старина сем куће где су кнезови били затворени и Ненадовића дома немамо«. Но обавештења која су од других дата показују да је Ваљево пуно историјских старина, па и наш округ, наше село”. У наставку свог текста Марковић, затим, наводи и места ван тадашњег подручја ваљевске општине која, по њему, треба пронаћи, описати и обележити:

I

За време кратке аустријске управе у нашим крајевима пре првог устанка, на Кличевцу подигао је мајор Лукић шанац под Михаљевићем. Одмах по ослобођењу Ваљева ту је био први суд, то место описати, обележити и све што је о томе познато прикупити.

II

По Протиним мемоарима скупштине су сазивате и за време Турака. Кнез Алекса сазивао је скупштине на Љубенину пољу а Бирчанин на Понури. Пронаћи та места, описати их и унети све податке о томе како историјске тако и предања.

III

На Светли уторак (3. априла) 1806. год. био је бој на Чучугама, где је разбијен Осман Цора — описати географски место и предања о томе догађају.

54) „Глас Ваљева”, VI/1933, бројеви 8, 9, 10 и 11 од 19. и 26. фебруара и 5. и 12. марта, све стр. 2. последњи наставак стр. 2 и 3.

55) „Глас Ваљева” VI/1933, бр. 7, од 12. фебруара, стр. 3.

IV

Белије, парохијска црква ваљевска за време Турака, место где је Бирчанин сахрањен, место где је поп Андрија био парох. Прикупити све податке о њему и описати.

V

Брања, Марковац — одатле је по Ранке-у Кнез Милош напао на Ваљево а и за време Караџорђа а и у новије доба то је место имало велики стратешки значај. Описати.

VI

Боговаћа — описати а нарочито потрудити се да се прибегу сви историјски подаци о бављењу и раду правитељствујућег совјета у Боговаћи.

VII

Бранковина — описати са свим споменицима који се тамо налазе.

VIII

Бој на Братачићу био је 1806. год. Обележити и описати место.

IX

По Протиним мемоарима Турци су заробили робље и стоку у Лесковицама и отерали Бачевцима, Дрини на обали, према Осату. Прибрати предања о томе.

X

Исто тако прибавити податке о паљењу цркве у Поћути, која се помиње у Мемоарима.

Моле се сва лица, која се прихвате овог посла, да јаве одбору, те да би у случају да их више желе радити једну исту ствар, могао упутити једног на другог или распоредити посао".⁵⁶⁾

Мата С. Ненадовић, видели смо, дао је доста предлога везаних за израду регулационог плана Ваљева и обележавања историјских места. И док су се Марковић и Гребенац држали праве старине, у погледу места, зграда и историјских личности, Ненадовић у својим

56) Исто, бр. 8. од 19. фебруара, стр. 2.

предлозима инсистира на давању имена улицама не само историјских личности него и других особа. Ненадовић је у то време човек у одмаклим годинама, а с друге стране он је родбински везан за „владајући дом“. Наиме, његова блиска рођака Персида била је супруга кнеза Александра Карађорђевића, мајка, баба и прабаба свих потоњих Карађорђевића. Отуда, вероватно, и његово убеђење да треба онако испарцелисати, искидати називима Карађорђеву улицу од Офицерског дома до Хајдук—Вељкове улице.

Предлог Светолка М. Гребенца изазвао је, међутим, полемику између њега и уредништва „Гласа Ваљева“. Наиме, било би логично, према утврђеном споразуму између ваљевске општине и уредништва „Глас Ваљева“, да се и Гребенчев одговор на Анкету ваљевске општине одмах објави у овом листу. Уредништву се, међутим, није свидео један пасус у Гребенчевом предлогу, који се односи на некадашње скрнављење историјских места и помињање извесних личности у вези с тим, па је предложило преформулисање тога пасуса и преко Грађевинског одељења општине ваљевске тражило одобрење аутора за то. Гребенац је у свом одговору, упућеном из Београда 26. марта 1933. године „Грађевинском одељењу општине ваљевске на писмо од 23. марта о. г. Бр. 109“, одобрио предложену преформулацију, али је, истовремено, оштро полемисао са уредништвом „Гласа Ваљева“, проширујући своје оптужбе.

Ево о чему је реч. „Спорни“ Гребенчев пасус гласи:

„I. Најзначајније историјско место у Ваљеву то је несумњиво оно где су посечени кнезови. Нажалост то је место тако сакривено у Конзуловско доба Ваљева, да га сада не можемо истаћи, нити млађем нараштају показати, осим у вицу: да су уски хоризонт и ситни рачуни шићарџија, окупљених око пок. Конзула,⁵⁷⁾ подигли на томе месту касапнице ради симболизовања — сече кнезова!“

Уредништво „Гласа Ваљева“ је, пак, условљавало објављивање Гребенчевих предлога преформулацијом овог пасуса на следећи начин:

„Најзначајније историјско место у Ваљеву то је несумњиво оно где су посечени кнезови. Но нажалост то је место заклоњено месарницама и пиљарницама те га не можемо за сада истаћи нити млађем нараштају показати, осим у вицу: да су на томе месту подигнуте касапнице ради симболизовања сече кнезова“.

Ево и гребенчевог одговора на тај предлог:

„Мој чланак о коме је реч у писму **НАМЕЊЕН ЈЕ У ПРВОМ РЕДУ ОПШТИНИ ВАЉЕВСКОЈ**, као моје мишљење о предмету, који се тамо расправља. Њему је и **ЈЕДИНИ ЦИЉ ДА ПОСЛУЖИ**

57) Риста Топаловић Конзул, кафеџија, био председник ваљевске општине и народни посланик; у време његовог председниковања, уочи балканских ратова, подигнуте су касапнице.

ОПШТИНИ КАО МАТЕРИЈАЛ ПРИ СРЕЂИВАЊУ ВАЖНОГ И ОПСЕЖНОГ ПОСЛА око израде регулационог плана. Према томе ја и не захтевам да чланак буде публикован преко „Гласа Ваљева“.

С друге стране, ако је жеља саме општине да се сва мишљења из приређене анкете ипак публикују ради што шире дискусије самог предмета анкете, ја не бих био рад да цењеној редакцији „Гласа Ваљева“ правим неприлике због њене љубазности да своје ступце отвори свима мишљенима из анкете. Отуда немам ништа против тога да се тражена коректура изврши и да коригована реченица буде у „Гласу Ваљева“ публикована онако како редакција листа предлаже у своме писму од 18. ов. мес.

Желим, међутим, ДА ПРВОБИТНИ текст ОСТАНЕ У РУКОПИСУ, који ће се чувати у архиви грађевинског одбора. Хоћу ову жељу и да образложим, и молим да и ово образложење буде прикључено оном материјалу који сам вам већ и послао. Другим речима, да и ово уђе као мој прилог анкети.

Одазивајући се позиву да узмем учешћа у анкети и схватајући и опште национални значај питања о коме је реч, нашао сам да је овом приликом врло потребно било скренути пажњу данашњем покољењу на један тешки порок ранијег доба, када су се ситни рачуни појединаца истављали испред културних и националних (па, ако хоћете, и комуналних) интереса. Осуђујући тај ружни порок и показавши ту ружноћу на једном згодном примеру, желео сам опоменути да тога више не сме бити, ако претендујемо да смо културни људи, и да, зато, овај посао, који је сада пред нама, имамо свршити руковођени идеалом да се у културном и националном раду не можемо, НЕ СМЕМО, обзирати на личне интересе ове или оне утицајне личности! Посматрајући тако целу ову ствар, мислим да и сама редакција „Гласа Ваљева“ ГРЕШИ, када захтева коректуру оне реченице у моме чланку, која је врло бледа и сасвим пристојна према САТАНСКОМ ДЕЛУ извршеном у оно доба, које је доба за мене увек било недостојно Ваљева и Ваљеваца!

Када сам писао своје мишљење за анкету, ЈА НИ ПОЈМА НИСАМ ИМАО О ГНУСНОМ НЕДЕЛУ, које је у бр. 9. „Гласа Ваљева“ ауторитативно обзнанио директни праунук посеченог кнеза Алексе, уважени чика Мата Ненадовић. Да сам то знао, да сам знао да је место, на коме су кнежевци посечени, тако БЕСТИЈАЛНО ОСКРНАВЉЕНО — свакако би и мој револт био још јачи! Мене су буниле касапнице и пијачни дућани, а гле, сад, шта је ту још, у то мрачно доба, урађено!

Утолико ми је чудније и несхватљивије држање уредништва „Гласа Ваљева“, и баш главом Жике Тадића и Неће Савића,⁵⁸⁾ који још хоће да имају обзира према творцима једне такве срамоте! За-

58) Гребенац се пребацио. Реч је о Петру Пери Тадићу, апотекару, власнику „Гласа Ваљева“, док је главни уредник био Недељко Нећа Савић, учитељ у пензији.

што се, онда, нису бунили против саопштења чика Матиног? Зашто су објавили тај нечувени скандал? Или мисле да и данашњу генерацију, која је свакако напреднија, треба **ОСТАВИТИ ДА И ДАЉЕ ЗАПИШАВА СКУПОЦЕНУ И ПЛЕМЕНИТУ КРВ ПРОЛИВЕНУ НА ТОМЕ МЕСТУ?** Све за љубав живих сарадника пок. Конзула!

Касапнице и пиљарнице на месту сече кнезова доиста су ситна ствар, кад чика Мата саопштава да је на месту сече подигнут — ПИСОАР за пиљаре и месаре! Ако би каква ближа веза везивала данашње уредништво „Гласа Ваљева“ са још живим сарадницима пок. Конзула, ја бих још и разумео бригу његову да се тим људима не замери, али после саопштења чика Матиног, „ГЛАС ВАЉЕВА“ БИ САМО НА СВОЈУ МОРАЛНУ ШТЕТУ ИЩАО АКО БИ ОСТАО НЕМ ПРЕМА СВЕМУ ОВОМЕ! Јер мени изгледа да је дужност сваког цивилизованог човека и свакога онога из наше средине, који има у себи националног поноса и осећаја пијетета према првим жртвама нашег националног буђења, да је у толико пре дужност и самих нас Ваљеваца, кад већ претендујемо на особито културни и национални значај нашега краја, интензивно настати да се тачно утврди: **КО ЈЕ ОДГОВОРАН ЗА ОВО ОСКРНАВЉЕЊЕ, КО ЈЕ ТАЈ (или ко су ти) НА КОГА ИМА ПАСТИ ЖИГ ДА ЈЕ НА ТОМ СВЕТОМ НАЦИОНАЛНОМ ЖРТВЕНИКУ ПОДИГАО ЈАВНИ НУЖНИК?!** Да грозне гнусобе; да свирепе неправде! Нужник и губилиште! Касапнице и олтар! Уместо да се никада не гасе воштанице свеће на том великом националном олтару; уместо да му захвално потомство прилази предано и тихо као што хације прилазе Гробу Господњем; уместо да га млади нараштаји стално ките цвећем и зеленилом и да ту буде **НАЦИОНАЛНИ ХАЦИЛУК** на коме ће се инспирисати заветном мисли првих мученика за народне идеале; уместо да мирисни дим измирне и тамњана дочарава светињу жртве принете на томе месту, одљуди су, ето, ту, на томе доиста светом месту, подигнули касапнице и — нужнике!

Тај стид мора бити избрисан, образ опран и част спасена! Не сме се чекати. Што брже, што пре! На место касапског пања — кандило; на место дућана — споменик; на место нужника — руже и божури!

Ја сам се новинарством и интензивнијим јавним животом почео бавити 1907. године. Од тада па до данас у више махова био сам новинар по професији за време више од 10 година. Отуда, мислим, да имам доста искуства у пословима око уређивања листа. А то моје искуство говори ми супротно ономе што мисли редакција „Гласа Ваљева“. Ја, дакле, када бих био уредник тога листа, не само да се не бих плашио за лист, ако би се у њему развила полемика око овога, већ бих сам покренуо полемику, и сматрао бих за велики успех, и свој и свога листа, ако бисмо утврдили одговорност за ово оскрнављење, као и **МОТИВЕ ТАКВОГ ПОСТУПКА!**

Мислим да ће после овога и сама редакција „Гласа Ваљева“ променити своје држање у односу на мој чланак и да ће у будући

програм свога рада унети и бригу да се СА ВАЉЕВА И ВАЉЕВАЦА СКИНЕ ОВА ТЕШКА ЛЈАГА И ОВА СВЕТСКА БРУКА и да ће путем полемике или анкете утврдити на кога лично има пасти одговорност за ову срамоту над срамотама!

Најзад, нека се прими и ова моја изјава:

Пок. Конзула сам волео и поштовао као човска. Он је био добар и поштен човек; врло питоме нарави, али и неотпоран према жељама оних с којима је друговао и заједнички деловао у јавном животу. Јавне дужности, којима је с времена на време бивао терећен (председник општине, народни посланик) он је отправљао према своме знању и способности. . . Па ипак, и за тај нужник Конзул је, уверен сам, најмање крив. С тога гледишта баш сама породица пок. Конзула и сви његови живи пријатељи — у које и себе убрајам — треба и сами да желе да се путем полемике утврди уколико је за ово оскрнављење крив и сам Конзул, а уколико они око њега, који су му ту несрећну идеју подметнули! Не учини ли се то, Конзул ће, као председник општине ваљевске у доба подизања тога кобног пи-соара, остати за то главни кривац пред културном историјом и нашег ужег краја и наше целе нације! А поред њега и сви живи Ваљевци онога доба сносили би свој део одговорности због несипречавања такве гнусобе, док би стварни кривци, они који су из тога посла извукли ћара за себе, остали непознати! Не мање одговорност би пала и на све нас, који смо прочитали саопштење чика Матино, па смо и после тога остали хладни и мирни, и обазриви, према оскрнавитељима!

КОНЗУЛОВО ДОБА У ВАЉЕВУ већ припада суду историје. А историја је неумитна и њен суд свакога стиже. Ја не видим зашто бисмо ми данас избегавали да бар о овоме једноме чину из тога доба дамо свој суд? Избегавајући да то учинимо, нећемо ли и ми сами постати сукривци у њему и неће ли и нас доцније стићи суд и осуда историје? Разумеће се наше ћутање пре публикације ове страшне збиље. Али ћутати и после речи чика Матиних, и после сазнања ове бруталности и варварства, и јавно се не оградити од таквог наопаког рада, значило би солидарисати се с њиме, значило би несхватање и неосећање срамоте, која је овим учињена. А то не би ишло у прилог културног нивоа нашега краја. У осталом, детаљ који је чика Мата објавио толико је узбудљив, страшан и ОПШТИ, да се о њему може у свако доба, пре или после, развити полемика и изван Ваљева и изван стубаца „Гласа Ваљева“. Да ли и та могућност не упућује редакцију овог ваљевског и угледног листа да баш сама изазове дискусију о овоме питању, не чекајући ни на Конзулову породицу, ни на његове „сараднике“?

Уосталом, поставићу два питања Жики⁵⁹⁾ (треба Пери — ЗЈ) и Нећи:

59) Види напомену 58.

ПРВО, шта би они рекли за некога од оних наших злосрећних Ваљеваца, који су под окупацијом примили на себе тешку дужност посредовања између напуштене нејачи и окупаторских власти, па у интересу саме те раје водили политику лојалности према завојевачу, а после их, по нашем доласку са Солуна, та раја оптуживала за службу непријатељу,⁶⁰⁾ ШТО БИ ОНИ РЕКЛИ ЗА ЊИХ ДА СУ ОНИ ОВАЈ НУЖНИК ПОДИГЛИ?

ДРУГО, на шта радије њих двојица пристају, да ли на полемику о одговорности за овај безбожни поступак, или на онај горки предлог чика Матин: ДА СЕ СПОМЕН ПЛОЧА НА СЕЧУ КНЕЗОВА ПОСТАВИ У ЗИД ОВОГА НУЖНИКА? Према тежини атентата на наш национални понос и углед нашег краја, који је овим чином учињен, ПРЕДЛОГ ЧИКА МАТИН ДОИСТА БИ БИО ПРАВЕДНА ОДМАЗДА! Моје речи осуде и сувише су блед протест према ономе немом споменску који предлаже чика Мата!

Према свему овоме ја молим да се редакцији „Гласа Ваљева“ оставе одрешене руке у погледу штампања мога мишљења из анкете, али молим своје пријатеље Жикку (треба Перу — З. Ј.) и Нећу да и овим редовима даду места у листу. У исто време нека се зна да је баш за садашњицу веома потребно да се о појединим догађајима из прошлости још сад донесе неумитни и строги суд, да би се они, који данас руководе јавним пословима, подсетили како свакога стиже суд историје! Па, ето, он већ стиже и упокојеног Конзула и његове још живе „ближе сараднике“!⁶¹⁾

Ову занимљиву полемику не можемо, нажалост, даље пратити. Оригиналних докумената нема или нису сачувани. Овај Гребенчев полемички текст „Глас Ваљева“ није објавно, нити га је, бар на страницама листа, коментарисао. Гребенчев одговор на Анкету ваљевске општине, упућен из Београда 10. фебруара 1933. године, са преформулисаним пасусом, у коме се не помиње Конзул, објављен је у „Гласу Ваљева“ тек у другој половини јуна исте године.⁶²⁾

Може се поставити питање да ли би Мата Ненадовић, који је, видели смо, био оштрији и заједљиви на рачун оних који су оскрнавили место сече кнезова, ушао у полемику и био на Гребенчевој страни? О томе се, сем увек несигурног претпостављања, тешко може шта одређеније рећи, јер се Ненадовић, све да је и знао за спор и позивање на његово мишљење, није могао укључити у полемику пошто је умро 9. јуна 1933. године у Београду, а сутрадан сахрањен на Новом гробљу у Ваљеву.⁶³⁾

60) „Окупатор је тражио и налазио подршку код некадашњих напредњака који им пружају помоћ. Међу њима се, нарочито, истичу Живко Романовић, професор, Димитрије Милић, бивши председник Округног суда, Милутин Дојчиновић, кафешкија, и Алекса Младеновић, трговац“. (Мр Милан Трипковић: „Ваљево 1900—1941“, стр. 87).

61) МИАВ, Збирка поклона — Светолик Гребенац, Одговор на писмо од 23. марта 1933.

62) „Глас Ваљева“, VI/1933, бр. 25, од 18. јуна, стр. 2.

63) Исто, бр. 24, од 11. јуна, стр. 3.

Од овог тренутка све је теже пратити како су се и у којој мери развијали послови ваљевске општине на доношењу „Уредбе о чувању историјско-уметничких места и грађевина у Ваљеву“. „Глас Ваљева“, судећи по бројевима који су сачувани, овој теми се вратио само једном и то другим поводом. И оригиналних докумената је мало. Шта више, изгледа да поменута уредба није ни донета.

Но, да се вратимо подацима којима располажемо.

На седници одбора општине ваљевске, 5. октобра 1933. године, донето је следеће решење:

„Прочитан је предлог оп. суда бр. 18.473 и предлог грађевинског одељења о изради новог клозета иза опш. месарских дућана, па је одбор на основу т. 7. чл. 86. зак. о општинама једногласно решио: Одобрава се опш. суду да у режији изради нов клозет иза општ. месарских и пиљарских дућана, и да се на израду истог може утрошити суму од 6.000 дин. на терет позиц. 2 буџета за 1933. г.“⁶⁴⁾

Није ли овим својим решењем Одбор општине ваљевске реаговао на критике о скрнављењу историјског места које су упутили Светолик М. Гребенац и Мата С. Ненадовић. Нема, нажалост, документа који говори о томе да ли је нови клозет „иза општ. месарских и пиљарских дућана“ и подигнут; ако је подигнут на којем је месту лоциран, колико је удаљен од старог на месту сече кнезова.

Годину и по дана касније, поново је постављено питање рушења неких старина у Ваљеву. Питање је постављено на годишњој скупштини Удружења Ваљеваца и Ваљевки у Београду:

„На тражење некојих наших земљака подузели смо корак код Ваљевске општине, зашто се руше старине Ваљева, као парк, гробља и др.“⁶⁵⁾

„Поводом овог питања дошао је на нашу XVII седницу 21. III т. г. лично председник града Ваљева г. Марко Бабић. Опширно је упознао управу по истакнутом питању и истој предао акт града Ваљева Бр. 3967 од 9. III т. г.“⁶⁶⁾

Уједно је г. Бабић донекле изложио управи програм радова које општина мисли да изведе... Том приликом нам је г. Бабић реферисао и о кући Ненадовића у Ваљеву. Општина је тражила да кућу поправи. Власници нису на то пристали. Предложено је да је продају. Власници ни на то нису пристали. Изгледа, вели г. Бабић, да власници можда и немају права да ову кућу продају. Код општине постоји одлука да је кућа склона паду. О томе је се водила у општини опширна дискусија и изгледа да ће се морати донети решење да се кућа, као склона паду, поруши и забрани становање у њој“⁶⁷⁾.

64) МИАВ, Фонд Општине града Ваљева — Записник седница одбора општине за 1933. годину.

65) „Глас Ваљева“, VIII/1935, бр. 21, од 26. маја, стр. 2.

66) Овај акт нисмо пронашли.

67) „Глас Ваљева“, VIII/1935, бр. 22, од 2. јуна, стр. 3 и 4.

Општина ваљевска није, ипак, донела решење да се кућа Ненадовића „као склона паду поруши“. Напротив, Грађевински одбор града Ваљева решио је, 25. јануара 1936. године, поред осталих радњи везаних за ову зграду и око ње, да се установи „један фонд... а кад фонд буде толики да се може приступити реконструкцији куће Чика-Љубине онда и почети са тим послом“. Решење су потписали чланови Грађевинског одбора инж. Душан Матић и др Александар Крстић и оно гласи:

„Решава се по предмету реконструкције куће Браће А. Ненадовића која је као кућа Проте Матеје и чика Љубе Ненадовића стекла историјски значај и коју као такву треба одржати у стању каква је била за живота пок. Чика-Љубе. Ову су кућу сопственици довели до таквог стања да данас служи за срамоту не само Ваљева већ и целе земље и на позиве Поглаварства 11035/34 и 20873/35 пошто је нису хтели да оправе изјављују да нису у могућности да изврше реконструкцију а дозвољавају Поглаварству да је оправи из прихода које то имање даје. Грађевински одбор по прочитаним актима и комисијском увиђају обављеном решењем Поглаварства Бр. 18466 од 11. новембра 1935. год. даје следеће своје мишљење на основу кога ће Поглаварство донети решење:

1) Дом — кућу чика Љубе Ненадовића одмах отказати свима закупцима и што пре из њега иселити пошто је у оваквом стању по налазу комисије склон паду и опасан по живот онима који у њему станују.

2) По извршеном иселењу одмах заградити кућу како не би нико ни у њу ни око ње долазио. Ово нарочито што се у тој кући налази и нудник који је увек пун нечистоће која преко пода излази и у двориште те тиме шири ужасан смрад и заразу.

3) Ископати клозет по типу овог Поглаварства у дну дворишта који ће служити за станаре који ће остати у другим кућицама.

4) На основу изјава Јована и Јеврема — двојице од сопственика донети решење да кирајције који држе радње по малим кућицама плаћају Поглаварству месечне кирије а ово ће установити један фонд из кога ће одмах оградити велику кућу и подићи клозет а кад фонд буде толики да се може приступити реконструкцији куће Чика-Љубине онда и почети са тим послом.

5) Ово урадити што пре како не би дошло до неке несреће јер кући прети услед неодржавања велика опасност да се једног дана не сруши⁶⁸⁾.

Ни за следећих годину дана ништа није предузето на заштити куће Ненадовића као културно-историјског споменика, ниједна одлука из цитираног решења није реализована, па је Грађевински одбор о томе поново решавао 8. фебруара 1937. године и то тек на доставу једног грађанина. Ево шта о томе стоји у записнику:

68) МИАВ, Фонд Општине града Ваљева — Књига одлука Грађевинског одбора 1936 — 1940. године.

„Прочитан је комисијски записник заведен под Бр. 1795 од 1. II 1937 са увиђаја зграда Браће А. Ненадовића по достави Душана Стојаковића колара из Ваљева заведеној под Бр. 20984 од 30 XII 1936. године и по свестраном прегледу комисијског увиђаја а на основу § 89 и 94 грађевинског Закона грађевински одбор даје Поглаварству следеће своје мишљење:

1) да се са главном кућом — кућом Проте Матеје и чика Љубе поступи у свему по налазу комисије како је описато под 1) комисијског записника,

2) да се поруши коларница у дворишту као опасна по живот због дотрајалости кровне констр(укције) и зидова,

3) да се остале зграде за које је комисија донела мишљење да их треба рушити за сада доведу у боље стање т. ј. да се изврши над њима оправка, јер кад би се оне порушиле онда не би било никаквих средстава за оправку главне зграде,

4) да се одмах направн нов клозет по типу кога ће дати грађевинско одељење,

5) да се одмах изврши ограђивање целог имања по скици коју ће дати грађевинско одељење⁶⁹⁾.

Нови, и последњи, документ који се односи, макар и посредно, на нашу тему потиче из маја 1938. године. Наиме, Државна хипотекарна банка тражила је дозволу за подизање своје зграде, па Грађевински одбор Општине града Ваљева „решава молбу Држав. хипот. Банке под бр. 8632 од 29. V 1938. године којом тражи дозволу за подизање зграде на углу Карацића и Проте Матеје улице и даје мишљење да се изда дозвола⁷⁰⁾.

Зграда Државне хипотекарне банке (данас Служба друштвеног књиговодства) подигнута је 1939. године на Ненадовића имању на којем се налазио и културно-историјски споменик — кућа Проте Матеје Ненадовића и његовог сина Љубомира. Због ове градње Ненадовића кућа је порушена. Тако настојања ваљевске општине да је заштити нису уродила плодом, понајвише, хоћемо да верујемо, због недостатака финансијских средстава, или, ипак, можда, због недовољне свести о културно-историјском значају једног таквог споменика. Изглед Ненадовића куће сачуван је на више савремених фотографија, као и на уљаној слици Н. Пупинина. На улазу у банкарску зграду постављене су, приликом њеног завршетка, стојеће фигуре у рељефу Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина, чији је аутор вајар Владимир Загородњук, емигрант из Русије⁷¹⁾.

Нешто је, ипак, и учињено на заштити споменика. Изведена је једна важна интервенција на Ненадовића кули. „Споља у свакој спратној висини постављене су гвоздене затеге, које обухватају зи-

69) Исто.

70) Исто.

71) З. Ранковић: Споменици знаменитим Ваљевцима, Напред, XXXVI/1980, бр. 1626, од 21. марта, стр. 4.

дове да се не разиђу. До сада није објављено да су ове затеге на спољне зидове стављене још 1939. године и да их је некад било три, на свакој супротној висини по једна, а данас им има само две", написао је Бошко Јерemiћ у листу „Напред”⁷²⁾.

Чудно је да нико од учесника у овој акцији ниједном речи не помиње стару ваљевску чаршију Тешњар, најстарији део града, на десној обали Колубаре. Не чини то ни Грађевински одбор који је водио део посла, а којем је најбоље била позната и она, и то на прво место стављена, законска одредба да уредбом треба „утврдити нарочито који су делови града од историјског или уметничког значаја” са карактеристикама вредним да се одрже. А у Тешњару, у оно време, у Бирчаниновој и кнез-Михаиловој и другим улицама, тражене особине имала је готово свака зграда.

По ономе што знамо данас, у оно време уништене су најмање две грађевине „од историјског или уметничког” значаја. Срушена је, у Ваљеву, кућа Проте Матеје Ненадовића и сина му Љубомира; срушена је не само са знањем него и по одобрењу надлежне власти, по закону обавезне да је заштити од умањења или кварења утиска који је чинила, власти обавезне да је редовно одржава и на њој врши оправке. Срушена је, такође, и кућа у којој је рођен Милован Б. Глишић, у градачкој Кршиновачи. Власник је, по неким сећањима, ту кућу срушио да би њену грађу искористио за печење креча. И он је, по закону, морао тражити одобрење надлежне власти за рушење. Можда је и тражио, можда је и добио то одобрење — документ о томе нисмо нашли, али судећи по односу према Протиној кући у центру Ваљева, и то је могуће.

Једино је, дакле, што поузданије знамо, штићена Ненадовића кула: постављене су гвоздене оплате да се не распадне.

Ово је, дакле, све што смо до сада пронашли о интервенцијама на културно-историјским споменицима у ваљевској општини у времену између првог и другог светског рата. Није ипак, искључено да су и други споменици трпели рушилачке интервенције њихових власника, са знањем или без знања надлежних власти. То се, у првом реду, односи на Тешњар, који, видели смо, није чак ни поменут као културно-историјски комплекс, пре пола века још чврста урбана целина са свим одликама времена у којима је настајала и настала.

Све у свему, да закључимо, учинак одредби Грађевинског закона из 1931. године и радње њима изазване и вођене у Ваљеву, имају свакако позитиван резултат. Означена су историјска места и грађевине — и то јавно, путем штампе — које у Ваљеву треба штитити. А то је морало подизати свест о њиховом значају и спречавати веће варварске потезе, каквих је било у свим временима и местима, а не само у Ваљеву.

72) „Напред”, XXXIX/1983, бр. 1790, од 13. маја, стр. 6.